

Maksymilian Sas

Tarnopol

Miasta wielu religii.

Topografia sakralna ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej,

pod redakcją Melchiora Jakubowskiego, Maksymiliana Sasa

i Filipa Walczyny, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2016, s. 141-148.

Tarnopol¹

Tarnopol powstał jako miasto prywatne, założone w 1540 r. przez kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego Jana Tarnowskiego na pustce nad Seretem na mocy przywileju Zygmunta Starego². Podstawowym celem, który przyświecał Tarnowskiemu przy fundacji miasta, było zabezpieczenie Podola przed najazdami Tatarów i Wołochów. Tarnopol, choć należał do ziemi halickiej województwa ruskiego, a przy tym do końca trwania I Rzeczypospolitej pozostawał miastem prywatnym, funkcjonował jako główny ośrodek zachodniego Podola (ryc. XIX).

Założenie Tarnopola, choć było prywatną inicjatywą Jana Tarnowskiego, otrzymało pełne wsparcie kolejnych władców z dynastii Jagiellonów. Pierwszy przywilej lokacyjny, wystawiony przez króla Zygmunta Starego, przyznawał tarnopolskim osadnikom 15 lat wolnizny. Ponowienie przywileju, wydane w 1548 r. przez Zygmunta Augusta, przyznawało kolejne 20 lat wolnizny oraz prawo organizowania targu i jarmarków. Dodatkowo w 1566 r. król nadał kształtującemu się ośrodkowi prawo składu soli i innych towarów, które znacząco przyczyniło się do rozwoju miasta. Znaczenie tego aktu wypukła fakt, że prawo składu soli z żup ruskich posiadał jeszcze tylko Lwów. Wydany w 1550 r. przez Jana Tarnowskiego dokument określający prawa i obowiązki mieszczan wyznaczał w mieście regularne działki o rozmiarach 24 × 50 i 18 × 50 łokci. Do każdej działki miał przylegać ogród o rozmiarach 40 × 150 lub 30 × 50 łokci.

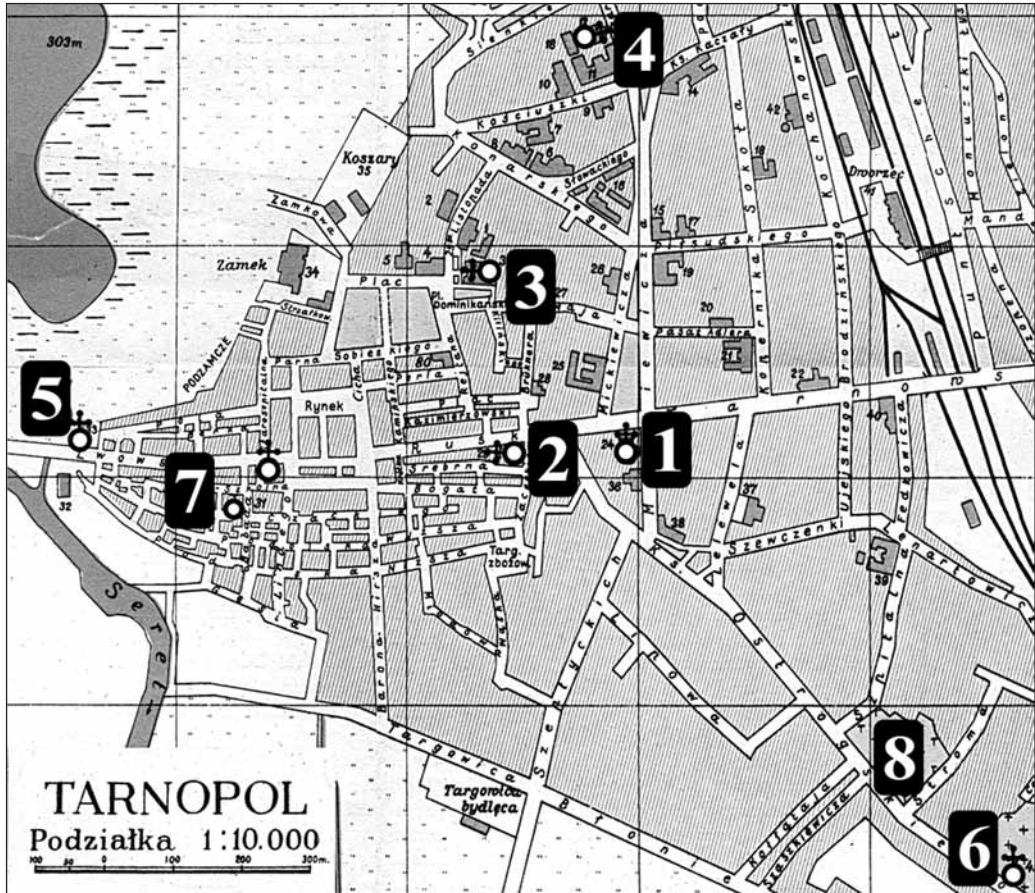
Przez cały okres istnienia I Rzeczypospolitej miasto wielokrotnie zmieniano właścicieli. W 1567 r., po śmierci Jana Krzysztofa Tarnowskiego, ostatniego z hetmańskiej linii rodu Tarnowskich, miasto przejęła jego siostra Zofia, żona wojewody kijowskiego Konstantego Wasyla księcia Ostrogskiego. Po jej śmierci (1570) fortuna rodu Tarnowskich przeszła na Ostrogskich, Tarnopol znalazł się zaś we władaniu dzieci Konstantego. W 1620 r., po śmierci Janusza Ostrogskiego, miasto otrzymała w spadku Katarzyna z Ostrogskich, która poślubiła Tomasza Zamoyskiego, a Tarnopol przeszedł we władanie Zamoyskich. W 1665 r., po śmierci Jana „Sobiepana” Zamoyskiego, miasto przejął jego siostrzeniec, Stanisław Koniecpolski. Skalę wielkości Tarnopola w XVII w. obrazuje inwentarz z 1672 r. Według niego – przed zniszczeniem Tarnopola przez Turków w trzy lata później – ośrodek ten zamieszkiwało 2430 mieszkańców, w tym ok. 400 Żydów³. W 1690 r. Tarnopol został przejęty przez królową Marię Kazimierę, wdowę po Janie „Sobiepanie” Zamoyskim. W pierwszej ćwierci XVIII w. miastem władali przedstawiciele rodu Sobieskich. Ostatnim z nich był Jakub (zmarły w 1737), który sprzedał Tarnopol Józefowi Potockiemu, hetmanowi wielkiemu koronnemu i kasztelanowi krakowskiemu.

¹ Publikacja powstała przy wsparciu finansowym Fundacji na rzecz Nauki Polskiej (FNP) w ramach programu START 2016.

² Zarys dziejów miasta, na którym się przede wszystkim opieramy: M. Biernat, *Tarnopol. Wiadomości na temat miasta i jego zabytków*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, 1: *Kościół i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, 16, Kraków 2008, s. 199–214. Por. A. Czołowski, B. Janusz, *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego*, Tarnopol 1926, s. 107–110; G. Rąkowski, *Podole. Przewodnik po Ukrainie Zachodniej*, 2, Pruszków 2006, s. 132–137.

³ M. Biernat, *Tarnopol. Wiadomości na temat miasta*, s. 204.

W 1843 r. ostatni właściciel – Jerzy Michał Turkuł – sprzedał gminie miasto wraz z zamkiem, zamykając jego dzieje jako prywatnego ośrodka możnowładczego⁴. Doprowadzenie linii kolejowej do Tarnopola w 1870 r. znacząco przyspieszyło rozwój miasta, i uczyniło z niego ważny węzeł komunikacyjny. W okresie międzywojennym Tarnopol był stolicą województwa, a liczba jego mieszkańców szybko wzrastała, osiągając poziom 40 000 osób przed II wojną światową. Podczas zdobywania Tarnopola przez armię radziecką wiosną 1944 r. miasto znacząco ucierpiało, a ponad połowa zabudowań legła w gruzach. W okresie powojennym nastąpiła szybka industrializacja ośrodka, który przekroczył liczbę 200 000 mieszkańców⁵.

Mapa 23. Tarnopol na planie z 1937 r. z oznaczeniem obiektów sakralnych: 1. nowy kościół parafialny; 2. cerkiew pw. Narodzenia Pańskiego; 3. klasztor Dominikanów; 4. klasztor Jezuitów; 5. cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Świętego; 6. cerkiew pw. Zaśnięcia NMP; 7. synagoga; 8. kirkut

W końcu XVIII w. miasto było zamieszkane przez 6255 mieszkańców, w tym 1660 rzymskich katolików (26,5%), 1700 grekokatolików (27,2%), 2870 żydów (45,9%) oraz 25 osób innego wyznania (0,4%)⁶. Wedle spisów ludności, w 1866 r. Tarnopol zamieszkiwało 16 167 mieszkańców, w tym 3032 rzymskich katolików (18,7%), 3485 greko-

⁴ Szerzej o kontrakcie sprzedaży Tarnopola: C. Blicharski, *Tarnopol w latach 1809–1945*, Biskupice 1993, s. 68.

⁵ G. Rąkowski, *Podole*, s. 133–134.

⁶ Z. Budzyński, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku*, 1: *Statystyka wyznaniowa i etniczna*, Przemyśl–Rzeszów 2005, s. 306.

katolików (21,6%), 2 Ormian, 3 prawosławnych, 7 luteranów, 8 kalwinistów (łącznie: 0,1%) oraz 9632 żydów (59,6%). Natomiast 14 lat później, w 1880 r., miasto liczyło już 25 819 mieszkańców, w tym 6170 rzymskich katolików (23,9%), 6023 grekokatolików (23,3%), 13 468 żydów (52,2%) oraz 158 osób innego wyznania (0,6%)⁷. Po I wojnie światowej, w 1921 r., miasto zamieszkiwało 30 891 mieszkańców, w tym 9236 katolików (29,9%), 7738 grekokatolików (25%), 28 ewangelików (0,1%), 120 osób innego wyznania chrześcijańskiego (0,4%) oraz 13 768 Żydów (44,6%) i 1 osoba niewiadomego wyznania⁸.

Wraz z miastem powstał pierwszy rzymskokatolicki kościół farny⁹. Jego istnienie poświadcza dokument z 1550 r., potwierdzający prawa i przywileje mieszczan tarnopolskich. Pierwszy kościół (murowany), prawdopodobnie pw. św. Walentego, istniał w pobliżu Bramy Lwowskiej, choć w istocie niewiele o nim wiadomo. Kościół ten został w 1675 r. doszczętnie zniszczony przez najazd turecki. Nigdy go już nie odbudowano.

Jeszcze w XVI w. Konstanty Konstantynowicz książę Ostrogski (zm. 1588) poczynił nowe nadania służące parafii oraz rozpoczął budowę nowego (drugiego) kościoła¹⁰, która jednak wobec śmierci fundatora nie została ukończona. Dopiero kolejni właściciele Tarnopola: Katarzyna z Ostrogskich i Tomasz Zamoyscy 3 V 1623 r. wydali akt fundacyjny, powtarzający zapisy Ostrogskiego. Świątynia otrzymała wezwanie Zwiastowania NMP oraz św. Jana Chrzciciela. Murowany kościół stał w północno-zachodnim narożniku rynku, z prezbiterium zwróconym w kierunku zachodnim. Również ta budowla ucierpiała w wyniku najazdu z 1675 r. Odnawiany przez pierwszą połowę XVIII w., jeszcze w 1740 r. kościół ten wciąż nie posiadał sklepień. Wtedy też zaczęły pojawiać się pęknięcia w ścianach. W sytuacji grożącej zawaleniem się istniejącego budynku władze austriackie (po pierwszym rozbiorze) w 1784 r. nakazały rozebranie kościoła. W 1791 r. sprzedano budynki parafialne wraz z gruntami, a parafia przeniosła się do kościoła poddominikańskiego. Na miejscu dawnego kościoła parafialnego wybudowano w XIX w. domy prywatne.

Nowy budynek kościoła parafialnego powstał na początku XX w.¹¹ W 1903 r. parafia otrzymała grunt pod kościół w południowo-zachodnim narożniku skrzyżowania ul. Ruskiej i ul. Mickiewicza (obecnie Tarasa Szewczenki). Kościół w stylu neoromańskim i neogotyckim wzniesiono na podstawie jednego z czterech projektów konkursowych Teodora Talowskiego na kościół pw. św. Elżbiety we Lwowie. Jego poświęcenie nastąpiło w 1908 r., choć prace wykończeniowe trwały nadal. W 1944 r. wraz z doszczętnym zniszczeniem miasta w ruinę popadł również budynek kościelny. Po zakończeniu wojny parafię zlikwidowano. W 1954 r. pozostałości budynku kościelnego zostały wysadzone w powietrze przez władzę radziecką. W kilka lat później na jego miejscu otwarto dom towarowy.

Spośród kościołów zakonnych w Tarnopolu jako pierwszy powstał kościół Dominikanów pw. św. Wincentego Ferreriusza¹². Fundacja klasztoru nastąpiła w 1746 r.

⁷ Dane demograficzne z XIX w. za: C. Blicharski, *Tarnopol w latach 1809–1945*, s. 94, 120.

⁸ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, 15: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1923, s. 19.

⁹ M. Biernat, *Tarnopol. Wiadomości na temat miasta*, s. 222–223.

¹⁰ Zob. tamże, s. 223–227.

¹¹ Na jego temat zob. tamże, s. 227 nn. oraz C. Blicharski, *Tarnopol w latach 1809–1945*, s. 190 nn.

¹² Zob. J. Skrabski, *Kościół p.w. św. Wincentego Ferreriusza i klasztor OO. Dominikanów z przynależnymi zabudowaniami w Tarnopolu*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 1, 16, s. 271–304.

Il. 63. Tarnopol. Dawny kościół dominikański pw. św. Wincentego Ferreriusza (obecnie sobór katedralny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP)

z inicjatywy ówczesnego właściciela miasta – hetmana wielkiego koronnego Józefa Potockiego. Dominikanie otrzymali tereny w północno-wschodniej części miasta, przy wałach miejskich¹³. Kościół został wzniesiony jako trójnawowa bazylika na planie owalu, z dwiema wieżami i prostokątnym prezbiterium. Od momentu powstania budynek fasadą zwrócony był w kierunku placu (obecnie Majdan Woli). Konsekracja kościoła nastąpiła 15 I 1780 r. Już w 1784 r. przeniesiono do niego parafię tarnopolską. Od tego czasu kościół służył jednocześnie dominikanom i duchowieństwu świeckiemu. Kiedy w 1820 r. nastąpiło wydalenie dominikanów z Tarnopola (przeniesienie konwentu do Żółkwi), budynki poddominikańskie, tj. kościół i klasztor, zostały przekazane przybyłym właśnie z Białorusi jezuitom, którzy mieli prowadzić w mieście szkołę. Przez wszystkie lata swojego pobytu w XIX w. w Tarnopolu jezuita dzielili zarząd kościołem poddominikańskim z miejscową parafią tarnopolską. W 1901 r. jezuita opuścili klasztor poddominikański, a w dwa lata później do Tarnopola powrócili dominikanie, którzy zajęli swoje dawne budynki klasztorne wraz z kościołem pw. św. Wincentego¹⁴. Po powrocie dominikanów do Tarnopola przez kilka pierwszych lat (do 1908 r.) siedzibę w kościele mendykanckim współdzieliła z nimi parafia tarnopolska. W 1939 r. klasztor i kościół zostały spalone i zrabowane przez wojska sowieckie, a dominikanie ponownie opuścili Tarnopol, do

¹³ Usytuowanie kościoła: na północny wschód od pl. Sobieskiego (obecnie Majdan Woli), ograniczony od zachodu ul. 29 Listopada (obecnie Listopadowa), od wschodu ul. Konarskiego (obecnie Hruszewskiego), a od południa pl. Dominikańskim (obecnie nie istnieje jako jednostka przestrzenna) oraz odchodzącą od niego ku wschodowi ul. 3 Maja (obecnie Hetmana Sahajdaczego).

¹⁴ C. Blicharski, *Tarnopol w latach 1809–1945*, s. 172 nn.

którego powrócili na krótko w 1942 r. (po wkroczeniu Niemców). Po wojnie kościół odremontowano i wykorzystywano jako galerię obrazów. Obecnie służy on jako greckokatolicki sobór katedralny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP. W budynku klasztornym mieści się archiwum obwodowe.

Il. 64. Tarnopol. Dawny kościół jezuicki

Kolejną ze świątyń rzymskokatolickich w Tarnopolu był kościół Jezuitów pw. Niepokalanego Poczęcia NMP¹⁵. Jak już wspomniano, jezuita pojawili się na stałe w Tarnopolu w 1820 r. Objęli w administrację kościół poddominikański, przy którym utworzyli gimnazjum i konwikt (w nowo wybudowanym budynku)¹⁶. W 1848 r. zakonnicy zostali zmuszeni do opuszczenia miasta. Po sześciu latach powrócili do niego, a następnie w 1856 r. ponownie otworzyli konwikt szlachecki¹⁷. Do własnych zabudowań zakonnicy Towarzystwa Jezusowego przeprowadzili się w 1901 r., wraz z powrotem do Tarnopola dominikanów, którzy już od kilku lat czynili starania o odzyskanie swojego dawnego klasztoru. Jezuita jeszcze w 1897 r. otrzymali od władz miejskich plac pod budowę kościoła, którego projekt wykonał Dionizy Krzyczkowski, opierając się w znacznej mierze na planie niedawno wzniesionego kościoła pw. św. Ignacego Loyoli w Kołomyi. Konsekracja budynku nastąpiła w 1901 r. Kościół murowany, z cegły, z użyciem kamienia, tynkowany, został usytuowany przy ul. ks. Piotra Skargi, z prezbiterium skierowanym

¹⁵ A. Betlej, *Kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia Najśw. Panny Marii i rezydencja ks. Jezuitów w Tarnopolu*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 1, 16, s. 305–316.

¹⁶ Przybycie jezuitów do Tarnopola oraz ich działalność w tym mieście szczegółowo opisuje C. Blicharski, *Tarnopol w latach 1809–1945*, s. 35 nn.

¹⁷ Tamże, s. 72–77.

na zachód. Korpus stanowiła trzynawowa bazylika o sześciu przęsłach. Jednoprzęsłowe prezbiterium, niższe od korpusu, było zamknięte trójbocznie. Wraz z kościołem nieopodal powstała rezydencja klasztorna.

Po zajęciu miasta przez Rosjan, w toku działań wojennych, jezuita zostali w 1915 r. oskarżeni o szpiegostwo na rzecz Austro-Węgier, po czym aresztowano ich i wywieziono do Kijowa¹⁸. Jednakże zakonnicy już latem 1917 r. ponownie odprawiali msze święte w swoim kościele. Jeszcze w 1920 r., kiedy miasto zostało przejściowo zajęte przez bolszewików, kościół jezuita był jedyną czynną świątynią rzymskokatolicką w mieście (wobec zamknięcia kościołów parafialnego i dominikańskiego)¹⁹. Jednakże po tym, jak w granicach II Rzeczypospolitej znalazły się liczne dawne posiadłości jezuita na terenach dawnego zaboru rosyjskiego, władze zakonne zdecydowały o przeniesieniu jezuita tarnopolskich do pracy w odzyskiwanych kościołach na tamtych terenach²⁰. Wówczas opiekę nad tarnopolskim kościołem powierzono miejscowemu katechecie. Wobec rozproszenia zakonników zaraz po I wojnie w zabudowaniach klasztornych zlokalizowano Urząd Wojewódzki. Po kilku latach jezuita wznowili swoją działalność w mieście.

Natomiast po II wojnie światowej, wobec ponownego opuszczenia Tarnopola przez jezuita, kościół początkowo stał pusty. W latach sześćdziesiątych XX w. został przejęty wraz z zabudowaniami klasztornymi przez miejscową fabrykę odzieżową i gruntownie przebudowany. Wnętrze podzielono na cztery kondygnacje, zachowując pierwotne sklepienia. Obecnie bryła budowli jest prawie całkowicie zatarta. Jedynymi widocznymi elementami dawnego założenia są zewnętrzne podziały od strony elewacji północnej i południowej oraz zachowany domek portalowy. Po uzyskaniu niepodległości przez Ukrainę kościół służył jako szwalnia fabryki odzieżowej.

Spośród obiektów rzymskokatolickich w Tarnopolu interesujące założenie stanowiła neogotycka kaplica cmentarna²¹, zlokalizowana na terenie cmentarza, położonego po wschodniej stronie ul. Kniazia Wasyla Ostrońskiego (obecnie ul. Mikuliniecka / dawna Szosa do Mikuliniec), prowadzącej z centrum miasta na południe. Zlokalizowana na ówczesnym skraju miasta, została wzniesiona ze składek wiernych w latach 1861–1865 przez inż. Jana Zakrzewskiego. Inicjatorem budowy był furtian klasztoru Jezuita Kajetan Markiewicz. Chociaż początkowo kaplica miała służyć jako grobowiec dla jezuita tarnopolskich, wkrótce przekazano ją pod zarząd miejscowego proboszcza. Po II wojnie światowej obiekt służył jako warsztat kamieniarski miejscowego grabarza. Kaplica została zwrócona wspólnocie rzymskokatolickiej i poddana renowacji w 1992 r. Wtedy otynkowano wnętrze, zrekonstruowano wieżyczkę na sygnaturkę oraz całość budynku pokryto nowym, blaszanym dachem. Obecnie w zewnętrzne elewacje wmurowane są liczne nowe tablice epitafijne²².

Osobną kategorię budownictwa sakralnego w Tarnopolu stanowią tamtejsze cerkwie. Najstarszą z nich jest murowana cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Świętego, wznie-

¹⁸ Tamże, s. 216–217.

¹⁹ Tamże, s. 241.

²⁰ Tamże, s. 246–247.

²¹ M. Biernat, *Kaplica cmentarna w Tarnopolu*, [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej*, 1, 16, s. 317–320.

²² G. Rąkowski, *Podole*, s. 141.

Il. 65. Tarnopol. Cerkiew pw. Podwyższenia Krzyża Świętego

siona w końcu XVI w.²³ na zachód od rynku, nad stawem niedaleko Seretu, przy ul. Ruskiej. Masywna wieża frontowa ukończona została w 1627 r. Korpus wzniesiono na planie prostokąta, z półkolistą zamkniętą częścią prezbiterialną. Do końca II wojny światowej cerkiew należała do duchowieństwa greckokatolickiego. W toku działań wojennych cerkiew znacznie ucierpiała, po czym przez kilkanaście lat nie pełniła funkcji sakralnych. Obecnie świątynia należy do Ukraińskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.

Il. 66. Tarnopol. Cerkiew parafialna pw. Narodzenia Chrystusa

²³ A. Czołowski, B. Janusz, *Przeszłość i zabytki*, s. 158; G. Rąkowski, *Podole*, s. 139.

Drugą z cerkwi tarnopolskich, o których należy wspomnieć, jest cerkiew pw. Narodzenia Chrystusa, znajdująca się na wschód od rynku, przy nieistniejącej już Bramie Kamienieckiej²⁴. Murowana cerkiew, wzniesiona z kamienia łamanego prawdopodobnie na miejscu szesnastowiecznej drewnianej świątyni, jest dziełem budowniczego Leontija z lat 1602–1608, o złożonym, addycyjnie potraktowanym rzucie z trójlistnym rozwiązaniem części wschodniej. Budynek był kilkakrotnie przebudowywany. Do końca II wojny światowej cerkiew należała do duchowieństwa greckokatolickiego. Po 1946 r. świątynia przeszła pod obediencję Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Moskiewskiego. Obecnie cerkiew należy do Ukraińskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego.

Trzecią cerkwią w Tarnopolu była greckokatolicka świątynia pw. Zaśnięcia Matki Boskiej na dawnym Przedmieściu Mikulinieckim²⁵. Przy cerkwi istniał też klasztor Bazylianów. W latach trzydziestych XIX w. istniejącą w tym miejscu drewnianą świątynię rozebrano i wzniesiono nową – z kamienia²⁶, ukończoną w 1837 r. Budynek świątyni w 1962 r. został wysadzony w powietrze. Na terenie cmentarza przycerkiewnego wybudowano szkołę i przedszkole. W 1992 r. na miejscu zniszczonej świątyni stanęła nowa greckokatolicka cerkiew pod tym samym wezwaniem.

Ostatnim miejscem w dawnej topografii sakralnej Tarnopola, o którym należy wspomnieć, jest synagoga, która znajdowała się niegdyś na południe od rynku²⁷. Murowany dom modlitwy został wzniesiony w drugiej połowie XVII w. Zewnętrzny wystrój budynku zbudowanego z kamienia na planie prostokąta dopełniały ostrołukowe okna oraz attyka. Synagoga została rozebrana po 1945 r.

²⁴ G. Rąkowski, *Podole*, s. 139–140.

²⁵ Tamże, s. 140–141.

²⁶ C. Blicharski, *Tarnopol w latach 1809–1945*, s. 64.

²⁷ Na jej temat zob. A. Czołowski, B. Janusz, *Przeszłość i zabytki*, s. 176–177.